

АТАУЫШ СӨЗДЕР

I. ЗАТ ЕСІМ

Сөздердің кейбіреуі нәрсенің өзін атайды. Мәселен: жер, тау, тас, су, ағаш, шөп, жапырақ, күн, ай, жұлдыз, бұлт, қарт, жаңбыр, жел, бу, сағым, кісі, мал, аң, құс, бақа, шаян, шыбын, шіркей, құрт, құмырсқа, қала, үй, төсек, орын, аяқ, табак, киім, қазан, ошақ, арба, шана, ер, тоқым, қамыт, доға, арқан, жіп, тамақ, су, мыс, қалам, сия, астық, жеміс, бақан, сойыл, құрық, таяқ, асық, топай, доп, қобыз, домбыра, сыбызғы, ақша, киіз, қадақ, мылтық, найза, қылыш, қанжар, оқ.

Осындай нәрсенің өзін атайтын сөздерді *зат есім* дейміз. Зат есім туралы «*кім?*», «*не?*» деп сұраймыз. «*Кім?*» деп адам туралы сұраймыз. «*Не?*» деп басқа заттар туралы сұраймыз.

Мысалы: 1. Ат ерінді келер, ер мұрынды келер; «*кім?*» мұрынды келер?» – «ер», «не» ерінді келер?» – «ат».

2. Ауруда шаншу жаман, сөзде қаңқу жаман; «не жаман?» – «шаншу», «не жаман?» – «қаңқу».

3. «Жылы-жылы сөйлесең жылан іннен шығады, қатты-қатты сөйлесең, қарт та діннен шығады. «Не: іннен шығады?» – «жылан». «Кім діннен шығады?» – «қарт».

4. Ит тойған жеріне, ер туған жеріне. «Не тойған жеріне?» – «ит». «Кім туған жеріне?» – «ер».

5. «Ас – адамның арқауы». «Адамның арқауы не?» – «ас». «Ас кімнің арқауы?» – «адамның».

6. «Ананың көңілі балада, баланың көңілі далада». «Кімнің көңілі балада?» – «ананың». «Кімнің көңілі далада?» – «баланың». «Ананың көңілі кімде?» – «балада». «Баланың көңілі неде?» – «далада».

Осындай кім? не? деген сұрауларға жауап болып айтылатын жаңа нәрселердің атын көрсететін сөздерді *зат есім* дейміз.

Дағдыландыру. Төмендегі сөйлемдердің ішіндегі зат есім сөздерді айырту.

Аш кісі ұрысқақ, арық қой тырысқақ. Таспен ұрғанды аспен ұр! Еменнің иілгені – сынғаны, ердің ұялғаны – өлгені. Бұта қорғалаған торғай да қалады.

Сиыр судан жериді, су сиырдан жериді. Аюдан қорыққан тоғайға бармас. Мұртына қарай іскегі, сабасына қарай піспегі. Май сасыса тұз себер, тұз сасыса не себер? Жел болмай, шөп қозғалмас. Қыс арбанды сайла, жаз шанаңды сайла. Пышак берсең қынымен, қынын берсең шынымен. Күн ортақ, ай ортақ, жақсы ортақ. Қазыға тойса, қарта әлем сасиды. Оқ жетпес жерден қылыш суырма. Үйді қозғасаң көшірерсің, отты қозғасаң өшірерсің. Шоттың басын бассаң, сабы өзіңе тиер. Айран сұрай келіп, аяғыңды жасырма. Құр қасық ауыз жыртады. Токпағы зор болса, киіз қазық жерге кіреді. Қалауын тапса, қар жанар. Ет етке, сорпа бетке.

Сынау. Төменгі сөйлемдердің ішіндегі зат есім сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Бағың артқан шағыңда жапалақ салсаң қаз ілер, бағың қайтқан шағыңда лашын салсаң аз ілер. Мал басқа бітер, қына тасқа бітер. Нар жолында жүк қалмас. Таяқ тайға жеткізер, тай құнанға жеткізер, құнан атқа жеткізер, ат мұратқа жеткізер. Ата даңқымен қыз өтеді, мата даңқымен бөз өтеді. Ағасы бардың жағасы бар, інісі бардың тынысы бар. Кісі болған кісіні кісесінен танимын, кісі болмас кісіні мүшесінен танимын. Бұлт ала, жер шола. Ай мен күндей, әркімге бірдей. Би баласы биге ұқсар, биік-биік тауға ұқсар; хан баласы ханға ұқсар, қанатын жайған қазға ұқсар; бай баласы байға ұқсар, байланбаған тайға ұқсар. Қайырымсыз болса ханнан без, өткелсіз болса судан без, асусыз болса таудан без; Пайдасыз болса байдан без, пана-сыз болса, сайдан без. Асық ойнаған азар, доп ойнаған тозар; бәрінен де қой бағып, қойыртпақ ішкен озар.

Үйеңкінің түбінен үйіріп алған қобызым, қарағайдың түбінен қайырып алған қобызым.

II. СЫН ЕСІМ

Сөздің кейбіреулері нәрсенің сынын атайды. Мәселен: Жақсы, жаман, биік, зор, аласа, ұзын, қысқа, терең, тайыз, қатты, жұмсақ, бай, жарлы, қатты, жұмсақ, қою, сұйық, бай, жар, жақын, алыс, аш, тоқ, арзан, қымбат, қалың, қыран, зерек, кешше, өткір, топас, семіз, арық, жарық, тұнық, ылай, кәрі, жас, қиын, оңай, ауыр, жеңіл, сау, ауру, ақылды, ақымақ, есті, есалаң, ескі, жаңа, ұсақ, ірі, таза, ылас, сақ, салақ, сұм, аңқау, қу, меңіреу, жуан, жіңішке, ауыр, тегіс, жуас, сараң, жомарт, мырза, жылы, суық, тар, кең, бұдыр, тегіс.

Осындай нәрселердің сынын көрсететін сөздер *сын есім* деп аталады. Сын есімнің сұрауы – *қандай?* Мәселен: жаман төре жан алар. Қандай төре жан алар? – Жаман төре жан алар. Арық атқа қамшы жүк. Қандай атқа қамшы жүк? – Арық атқа қамшы жүк. «Жаман», «арық» деген сөздер «қандай?» деп сұрағанға жауап береді жана өздері нәрсенің сынын көрсетеді. Осындай «қандай?» деп сұрағанға жауап болатын сөздердің бәрі де сын есім болады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздерді айырту, қайсысы зат есім, қайсысы сын есім?

Жақсы кісі, жаман мал, биік тау, аласа ағаш, ұзын арқан, қысқа жіп, терең теңіз, тайыз көл, қатты құрт, жұмсақ нан, қою қатық, сұйық сүт, бай қазақ, жарлы мұжық, жақын үй, алыс ауыл, өткір пышақ, топас кісі, семіз қой, арық ат, қараңғы қора, жарық түн, тұнық су, ылай қақ, кәрі түйе, жас айғыр, қиын күй, оңай өлең, ауыр жүк, жеңіл сандық, сау жылқы, ауру сиыр, ақылды бала, ақымақ жігіт, ескі етік, жаңа шапан, ұсақ құм, ірі тары, таза жұрт, ылас қора, сақ ит, салақ қатын, сұм бала, аңқау қойшы, жуан қарағай, жіңішке тал, жылы жаз, суық қыс, тар шалбар, кең жаға, бұдыр жер, тегіс дала.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, сын есім сөздердің астын сызып көрсетіңдер.

Аш бала тоқ баладай ойнамайды. Қатты жерге қақ тұрар, қайратты ерге мал тұрар. Жаман сайға су түссе, өткел бермес кешуге. Бай кісі балпаң келер, жарлы кісі қалтаң келер. Жақсы кеңес жарты ырыс. Ұзын көсеу қол күйдірмес. Тура биде туған

жок. Ауру күлкі сүймес, жүйрік итті түлкі сүймес. Қысқа жіп күрмеуге келмес. Құтты қонақ келсе, қой егіз табар. Өткір пышақ қынға қас, өтірік сөз жанға қас. Арық малды асырасан аузы-мұрның май етер.

Қаранғы үйде қабан күркіреді. Кәрі түйе ойнақтаса жұт болады. Арық атқа ауыр камшы да жүк. Жыртық үйге тамшы ойнар. Шабан үйрек бұрын ұшар. Құрғақ қасық ауыз жыртар. Қуыс үйден құр шықпа, дайын асқа жасауыл болма, көп асқа бөкеуіл болма. Жақсы жолдың алысы жаман. Тез қасында қисық ағаш жатпас.

III. САН ЕСІМ

Кей сөздер нәрсенің санын атайды. Мәселен: бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он, он бір, он екі, он үш, он төрт, он бес, он алты, он жеті, он сегіз, он тоғыз, жиырма, отыз, қырық, елу, алпыс, жетпіс, сексен, тоқсан, жүз, бір жүз, екі жүз, үш жүз, төрт жүз, бес жүз, алты жүз, жеті жүз, сегіз жүз, тоғыз жүз, мың, он мың, жүз мың, миллион.

Нәрсенің санын сұрағанда неше? немесе қанша? деп сұраймыз.

Нәрсенің дәл санын білуге сұрағанда неше? деп сұраймыз. Мәселен: «Неше кісі келеді?» – «үш кісі келеді». Нәрсенің дәл санын білуге емес, шамасын ғана білуге сұрағанда қанша? деп сұраймыз. Мәселен: «Қанша күн жүресің?» – «үш-төрт күн жүремін».

Тойда неше (неше) кісі болды? деп сұрамайды, қанша кісі болды? деп сұрайды. Мәселен: «Екі жүз кісі болды» демейді, «екі жүздей кісі болды» дейді.

Жоғарғы келтірген мысалда: «Неше кісі?» дегенге «үш кісі» деген сөз жауап; «қанша кісі?» дегенге «екі жүздей кісі» деген жауап. Басқаша айтқанда «неше?» дегенге «үш», «қанша?» дегенге «екі жүздей» деген сөздер жауап болып тұр. Міне, осы сияқты *неше? қанша?* деп сұрауға жауап болатын жаңа нәрсенің санын көрсететін сөздерді *сан есім* дейміз.

Ескерту. Неше? деген сұрау, нешеу? деп те айтылады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің ішіндегі сан есім сөздерді айырту.

Бір кісі, екі бет, үш омыртқа, төрт түйе, бес ат, алты бала, жеті қарға, сегіз бөдене, тоғыз үй, он балық, отыз сиыр, жиырма сом, жиырма төрт тиын, үш отыз алты асық, қырық жұлдыз, қырық-елу жыл, елу тоғыз жас, алпыс ара, алпыс екі құрт, жетпіс қой, жетпіс бір ұлақ, сексен жеті құлаш, тоқсан тоғай, тоқсан тоғыз торғай, жүз топай.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, сан есімнің астын сызып көрсетіңдер.

Мың қосшыға бір басшы. Екі рудан би болса, ел байсал таппас. Екі кісі қағысса, бір кісіге орын болар. Ер қаруы – бес қару. Бір кісі мың кісіге олжа салады. Бір күн дәм татқанға қырық күн сәлем. Үйінде екі қатын болса ойран болар, екі сиыр болса айран болар. Елу жылда ел жаңа. Жетесі жаман жас бала, тоқсандағы шалмен тең. Тоғышардың баласы, жиырма бесте жаспын дер; Ораздының баласы он бесінде баспын дер. Жеті атасын білмеген – жетімдіктің салдары. Өтірік екеу, шын төртеу. Жігіт кісіге жетпіс өнер де аз. Сексен інген боталап, сегіз келін қомдасын. Бір тәуекел бұзады мың қайғының қаласын, бір жақсы сөз бітірер мың көңілдің жарасын. Бас екеу болмай мал екеу болмайды. Біреу тойып секіреді, біреу тонып секіреді.

Төртеу түгел болса, төбедегіні алар, алтау ала болса ауыздағы кетер.

IV. ЕСІМДІК

Кейбір сөздерді зат есімнің, сын есімнің, сан есімнің орнына жүргендіктен *есімдік* дейміз, мәселен: «Нұрман отыр» дегеннің орнына «ол отыр» деп айтамыз. «Мұғалім» дегеннің орнына «мен» деймін; «шәкірт» дегеннің орнына «сен» деймін. Мұндай сөздер көбіне өзге есімдер орнына жүретін болғандықтан *есімдік* деп аталады.

Мәселен, есімдік сөздер: мен, сен, ол, біз, сіз, олар, кім, не, қайсы, қандай, өзім, өзің, өзі, бұл, ол, мынау, анау, бірі, бәрі, менікі, сенікі, онікі, өзімдікі, өзінікі, өзіндікі, басқанікі.

Сынау. Төмендегі сөздердің ішіндегі есімдік сөздерді айырту.

Әрі жат, бері жат демек – төсек тарлығы; сенікі, менікі демек – көңіл тарлығы. Өзімдікі дегенде, өгіз қара күшім бар, өзгенікі дегенде, анау-мынау ісім бар. Құлан өз қағынан жерімес. Сиыр өз тілінен қыршаңқы болады. Не ексең, соны орарсың. Кім мықты, кім нашары мәлім болар, түскенде той-томаға белін буып. Үйдің жылы-суығы қыс келгенде білінер, кімнің алыс-жуығы іс келгенде білінер. Аттың бәрі тұлпар емес, құстың бәрі сұңқар емес. Сіз деген әдеп, біз деген көмек. Бүгін айдың нешесі? Қара қайсы? Хан қайсы? Елді ойлаған жан қайсы? Кімнің жерін жерлесең, соның жырын жырларсың. Оны тастап мұны алдың, бұдан тағы құр қалдың, өзі қандай болса, сөзі сондай. Сен сұңқарсың, мен қумын. Саған дұшпан, маған жау. Жылқыда тұлпар сен едің, жігітте сұңқар мен едім. Сен астым-да сау тұрсаң, қыдыра жалды қыл құйрық сенен озбас деп едім. Бұл сөздің бәрі де ырас, емес жалған.

V. ЕТІСТІК

Кей сөздер нәрсенің істейтін *ісін* атайды. Мәселен: арт, тарт, ал, ұр, саба, сок, қорық, күрес, маңыра, сөк, сүз, таста, шық, жық, ас, ал, төз, күз, қак, қада, кір, төк, өксі, таңда, сеске, ұлы, өлше, кет, біл, сыз, бер, бас, ұста, ұр, ти, ой, күт, тіле, түр, ор, сақ, жақ, жек, бар, жаз, кет, қара, тара, жала, құй, тап, қой, той, сой, жой, жу, бу, қу, жый, тый, қый, ій, ки, мұндай сөздер етістік сөздер деп аталады.

Етістік сөздердің сұрауы *не етпек?, не істемек?, не қылмақ?, не болмақ?* Етістіктің жалпы сұрауы не етпек?

Мысал: Қар жауады, кетеді. «Қар не етеді?» – «жауады?», «қар не етеді?» – «кетеді». Қой маңырайды, түйе боздайды. «Қой не істейді» – «маңырайды», «түйе не істейді?» – «боздайды». Күн күркірейді. «Күн не қылады?» – «күркірейді». От сөнді, ел жатты. «От не қылды?» – «сөнді». «Ел не қылды?» – «жатты». Жас өсер, жарлы байыр. «Жас не қылар?» – «өсер». «Жарлы не қылар?» – «байыр». «Жауады», «кетеді», «маңырайды», «боздайды», «күркірейді», «жатты», «сөнді», «өсер», «байыр» деген сөздер не етеді? не істейді? не қылады? деп сұрағанға жаңа өздері істеген істерді атайтын сөздер. Сондай не етпек? не істемек? не қылмақ? деген сұрауларға жауап болатын сөздер – бәрі де *етістік* болады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөйлемдердің ішіндегі сөздерді айырту. Қайсысы зат есім, қайсысы етістік?

Кісі сөйлейді, түйе боздайды, ит үреді, қой маңырайды, козы жамырайды, бала ойнайды, мен жүремін, сен жүресің, ол жүреді, бұл оқып отыр. Бірман күліп тұр, Нұрлан жылап тұр, жел соғып тұр, бу бұрқырап тұр. Көкті бұлт торлады, күн шықты, тұман серпілді, жұрт оянды, төсектен тұрды, мал өрді, өріске кетті. Нұрман киінді, жуынды, шай ішті, кітаптарын алды, Жаз болды, қар еріді, сулар ақты, өзендер тасыды.

Ел қыстаудан шықты. Жер көгерді, мал тойынды. Малшы мал бағады. Жыршы өлең айтады. Домбырашы күй тартады. Хатшы қағаз жазады.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, етістік сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Құс баласы қырымға қарайды, ит баласы жырымға қарайды. Күн жазға айналды. Сай сайға құяды. Оңқа ойынбұзар, тентек жиын бұзар. Көп азға зорлығын айтады, аз көптен көрген қорлығын айтады. Жыртық тесікке күледі. Тез қасында қисық ағаш жатпайды. Шаруа жаз жазылады, қыс қысылады. Ұялмаған өлеңші болар, ерінбеген етікші болар. Бақ-бақ еткен текені қыс түскенде көрерміз, батырсынған жігітті ісі түскенде көрерміз. Жер таусыз болмайды, ел даусыз болмайды. Үйді қозғаған көшірер, отты қозғаған өшірер. Құр қасық ауыз жыртар. Сиыр судан жериді, су сиырдан жериді. Есек түйе болмайды, сиыр бие болмайды. Жақсы айғырдың үйірін ат жақтайды. Аталы сөзді арсыз қайырар. Мал көтерер өлімді, дос көтерер көңілді. Бірлік болмай тірлік болмас. Жауға жаныңды бер, сырынды берме. Қылыш жарасы бітер, тіл жарасы бітпес. Ел ұрыссыз болмас, тау бөрісіз болмас, ордалы құлан ақсағын білдірмес. Жалт-жұт етеді, жалмап жұтады. Қара сиырым қарап тұр, қызыл сиырым жалап тұр.

ШЫЛАУ СӨЗДЕР

I. ҮСТЕУ

Кей сөздер басқа сөздердің мағынасын толтыру үшін үстеу болады. Мәселен: «әрең келдім» дегенде, «әрең» демесем де, келгенім көрініп тұр, бірақ «әрен»-ді қосқанда келгендік үстіне қалай келгендік көрініп тұр. «Әбден бітірді» дегенде «әбден» демей де, бітіргендік көрініп тұр; бірақ қалай бітіргендік көрінбейді, «Бітірді»-нің үстіне «әбден» деген сөз жамалса, қалай бітіргендігі де көрінеді, «дөп тиді» дегенде тигендігі «дөп» деп айтпасақ та, көрінеді, бірақ қалай тигендігі көрінбейді, «дөп» деген сөзді қосып айтсақ, қалай тигендігі де көрінеді. «Ол әрі кетті», «мен бері келдім» дегенде «әрі», «бері» деген сөздерді айтпасақ та оның кеткендігі, менің келгендігім көрініп тұр. Бірақ оның қайда кеткендігі, менің қайда келгендігім «әрі», «бері» деген сөзді айтпасақ, көрінбейді. Сондай-ақ *«Бұрын адам аз, жер кең болған, енді адам көп, жер тар болды»*. «Бұрын» деген сөзді айтпасақ та адам аз болғаны, жер кең болғаны көрініп тұр, бірақ адам қашан аз болғаны, жер қашан кең болғаны көрінбейді. «Бұрын» деген сөзді қосып айтсақ, қашан аз болғандығы көрініп, сөздің мағынасы түгелденеді. «Енді» деген сөзді айтпай «адам көп, жер тар болды» десек де, адам аз, жер тар болғандығы көрінеді. Бірақ қашан солай болғандығы керінбейді. «Енді» деген сөзді қосып айтсақ, адам қашан аз болғандығы, жер қашан тар болғандығы анық көрініп, сөздің мағынасы түгелденеді.

Осындай сөз үстіне қосылып, сөздің мағынасын толықтыратын сөздерді *үстеу* дейміз.

Көбінесе үстеу сөз орнына басқа сөздер, не басқа сөзден туынды үстеу сөздер жүреді. Нағыз таза үстеу сөздер қазақ тілінде аз. Үстеу сөз де, туынды үстеу сөз де, үстеу сөз орнындағы басқа сөз де – бәрі сұраудан білінеді. Қалай?, қашан?, қайда? деген сөздерге жауап болып айтылатын сөздердің бәрі де я үстеу сөз, я соның орнындағы төлеу сөз.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, үстеу сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Кеше ыстық болды, бүгін жаңбыр болып тұр. Былтыр қар ерте кетті, биыл кеш кетті. Мана басым ауырып еді, осы кезде ауырғанын қойды. Дүркін-дүркін ит үріп жатты.

Соңыра барып келермін. Баяғыда бір бай болған екен. Ат артынан аулақ жүр. Нұрман кітапты жылдам оқып шықты, Бірман шабан оқиды.

Екі кісі ауыл сыртында оңаша сөйлесіп отыр екен. Ана кісі арман бара жатыр, мына кісі бермен келе жатыр. Анда-санда айтақтаған дауыс естіледі. Екеуіміз жүзбе-жүз сөйлестік. Осы сөзімді әдейі ауызыма-ауыз өзіне айт. Құс кеш келді. Екеуі далаға бірге шықты. Ауылға таяу келіп, жаяу жүрді. Бірге келіп, басқа кетті. «Бүгін ойнайын, ертең оқырмын» деп жалқау бала айтады, «бүгін оқийын, ертең ойнармын» деп іскер бала айтады.

II. ДЕМЕУ

Демеу дегеніміз екі сөздің яки сөйлемнің арасын жалғастыруға демеу болатын сөздер. Мәселен: «Мен де, сен де сонда болдық», «ол оқиды да, жазады да».

«Да», «де» деген сөздер екі арасындағы жүйесін келтіріп, жалғастыруға демеу болып тұр.

«Не ол тұрар, не мен тұрармын». «Бұл жұмыс не бітер, не бітпес немесе осы күйінде қалар».

«Не», «немесе» деген сөздер басқа сөздердің арасындағы жүйелерін келтіріп, жалғастыруға демеу болып тұр. «Мен саған ұрыстым ба? Әйтпесе сөктім бе? немесе соқтым ба?». Балаң қазақша оқи ма? Орысша оқи ма? Әлде, тіпті босқа жүр ме? «ба», «бе», «ма», «ме», «әлде», «әйтпесе», «немесе» деген сөздер басқа сөздердің арасындағы жүйесін келтіріп, жалғастыру үшін тұр.

Демеу сөздер қазақ тілінде аз. Оның да көбі басқа сөзден шыққан туынды демеулер; мәселен: үйткені, сүйткені, үйтсе де, бүйтсе де, сүйтсе де, әйтсе де, әйтпесе, бүйтпесе, немесе – бәрі туынды демеулер.

Сынау. Төмендегі сөйлемдерді көшіріп, ішіндегі демеу сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Ол саған әлде күйеу, әлде құда, (сүймейді қой атаулы мені жүдә). Я бөлең, я жиенің, я нағашың, әйтеуір саған ұқсас еді о да. Адам да, ұшқан құс та, жүрген аң да, жұмыссыз тек тұрған жоқ ешбір жан да. Мен бүгін сабаққа бара алғаным жоқ, үйткені басым ауырған еді. Басың ауырған шығар, сүйтсе де сабақтан қалғаның жарамаған екен. Әлде мен сылап-сипап бақпадым ба? Болмаса жемнен қысып сақтадым ба? Әйтпесе әбзелдерің сәнді емес пе? Жібектен тізгініңді тақпадым ба? Оқымадың, қой бақтың, сүйткенде сен не таптың? Қалаға балаңды жібер немесе өзің барып кел. Үйтсе де, бүйтсе де еш нәрсе өнетін емес. Береді деп ойлаймын, сүйтсе де сұрап көр! Бір мәнісі бар шығар, әйтпесе неге жазбасын. Ол саған ұрысар, әйтсе де әзір бару керек. Ол сенің арызыңды жазып бермес, үйткені арыз жазбайтын адам.

III. ЖАЛҒАУЛЫҚ

Кей сөздер жалғау орнына жүреді жана жалғаулар сияқты басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайды. Сондай сөздерді *жалғаулық* дейміз.

Жалғаулық сөздер қазақ тілінде тіпті аз, мәселен: *мен, үшін, арқылы, тақырыпты, туралы*.

«менен» алдындағы дыбыстың түріне қарай «бенен» болып айтылады, қысқа түрінде «мен», «бен» болып айтылады.

Сынау. Төмендегі сөздерді көшіріп, жалғаулық сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Күштімен күреспе, байменен тіреспе. Отпен ойнама күйерсің, баламен ойнама, шаршарсың. Бұлардың дауы жер тақырыбы, олардың дауы – жесір тақырыбы. Хабарды телеграм арқылы алдым, хатты пошта арқылы алдым. Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін. Жоқ-барды ертегіні термек үшін. Ат туралы сөзді қысқарталық. Қолмен істегенді мойынмен көтереді. Таспен ұрғанды аспен ұр.

IV. ОДАҒАЙ СӨЗ

Кей сөздер басқа сөздерден оңаша, одағай айтылады. Мәселен: Апырымай! Шошып кеттім ғой. Ай-қай, қай. Жаным жаңа райыс тапты ғой. Ай-қай, менің өз үйім, кең сарайым, боз үйім! Әлди-әлди, ақ бөпем! Пай-пай, қалай аяндайды! «Ау-қау» деп дауыстап еді, сиыр мөңіреді. Тарс-тұрс еткен мылтықтың дауысы естіледі. «Сорап-сорап!» деген дауыс құлағыма келді.

Апырым-ай! ай-қай! әлди-әлди! пай-пай! ау-қау! тарс-тұрс, сорап-сорап. Осылай айтылатын сөздерді *одағай сөздер* дейміз.

Одағай сөз қазақ тілінде көп, қуаныш, реніш, күйініш, қайғы, жан күйзелгенде, тән күйзелгенде, жан рақат тапқанда, шығатын дыбыстар, дауыстар, айтылатын сөздер, хайуандарға айтатын сөздер, дауыстар, шақырулар бәрі одағай сөз табына кіреді.

Мәселен: У! А! ойбай-ай! Жаным-ай! Құдайым-ай! Апырым-ай! Ау-отағасы-ау! Апырым-ау! Ал! Ай-қай, қай! Е-е-е! Ой тәңір-ай! Күс-күс! Құр-кұр! Қош-қош! Құру! Шөре-шөре! Ау-қау! Сорап-сорап! Шәум-шәум! Ка-ка! Шөк-шөк! Әукім-әукім! Өк! Мыш-мыш! Айт-айт! Тарс-тарс. Дүңк-дүңк. Сықыр-сықыр. Тырс-тырс. Сылдыр-сылдыр. Күлдір-күлдір. Тық-тық. Күмп-күмп. Сарт-сұрт. Қырық-қарық. Шың-шың. Шыр-шыр. Қаңқ-қаңқ. Пыс-пыс.

Сынау. Төмендегі сөйлемдерді көшіріп, ішіндегі одағай сөздердің астын сызып көрсетіндер.

Алақай, әкем кітап әкеп берді. Ойбай! Көзі аларып кетті. Бұ қорлыққа қалай шыдармын, ойбай! У! Жаңа адам болдым ғой. Жарықтық-ау! Не істе дейсің. Ой Тәңірі-ай! Жоқ сөзді айтқан несі! Апырым-ау! мына бала таласады ойбай-ау! Мынасы кім еді? Ие, ие, манағы көрген адамым сол екен ғой. Қой! Жай отыршы. Күс-күс, жануар! «Әукім-әукім» деп еді, сиыр тыпырлағанын қойды. «Сорап-сорап» деген дауысты естіп түйелер құдыққа келеді. Арбаға сиыр сүйкеніп жатыр, «өк!» деші. Түйе тұрып кетер, «шоқ-шоқ» деп тұрғайсың. Қамыс ішінен тарс-тұрс өткен мылтық дауысы шықты. Күмп-күмп пісіп-пісіп, сабадан қымыз құйды. Күлдір-күлдір кісінетіп, күрең мінген бар ма екен? Ал келдік, жаман жерге, енді сақтан! Ай-қай, менің өз үйім!

ҚОРЫТУ

Сүйтіп, сөз тұлғасына қарай беске бөлінеді:

1) Түбір сөз	4) Қосалқы сөз
2) Туынды сөз (туғын сөз)	5) Қосымшалар
3) Қос сөз	

Сөздер мағынасына қарай тоғыз тапқа бөлінеді:

1. Зат есім	}	есімдеуіш атау сөздер
2. Сын есім		
3. Сан есім		
4. Есімдік		
5. Етістік		
6. Үстеу (үстеуіш)	}	шылау сөздер
7. Демеу (демеуіш)		
8. Жалғау (жалғауыш)		
9. Одағай (еліктеуіш, лептеуіш)		

ТАСЫМАЛ

Жазып келе жатқанда жол аяғында орын аз қалып, сөз сыймайтын болса, ол сөзге тасымал керек яғни сөзді екі бөліп; бір бөлігін сол жолда қалдырып, екінші бөлігін келесі жолға асыру керек. Тасымал үшін әуелі сөзді буынға бөлу, сыймаған буындарын келесі жолға асыру. Бұл туралы ереже мынадай:

1. Тасымалдағанда әр буын бөлінбей, не тұтас қалады, не тұтас асырылады, мәселен: жол аяғында «шақырғанға» деген сөз тұтас сыймады; не істеу керек? Сөзді дұрыстап буынға бөлу керек. «Ша-қыр-ған-ға», «ша» буынды қалдырып, басқаларын келесі жолға асыруға болады. Не «шақыр» деген буындарын қалдырып, «ғанға»-ны асыруға болады немесе «шақырған» дегенге дейін қалдырып «ға»-ны асыру керек.

«Шақ» деп бөліп, қалғанын асырсақ, «шақырға» деп бөліп «ынға»-ны асырсақ, дұрыс болмайды. Неге десең ереже бойынша буын бөлінбеске тиіс, мұнда буындар бөлініп тұр, «шақ» деп бөлгенде «қыр...» буыны екі бөлініп тұр, «шақырға» деп бөлгенде «ған» буыны екі бөлініп тұр.

2. Жалғыз қаріп буын бола тұрса да, қалыңбайды да, асырылмайды да. Мәселен: «ағалар» дегенде бас буын жалғыз «а», бұл «а» өз алдына буын бола тұрса да, қалыңбайды. Мәселен, «а»-ны ғана қалдырып, басқа буындарын келесі жолға асырмаймыз. Сөйтіп, жолға сыймайтын сөзді тасымалдау үшін не істеу керек?

Әуелі, сөзді буынға дұрыс бөлу. Екінші бір буынды бөлмей, тұтас күйінде асыру. Үшінші, жалғыз қаріпті буын бола тұрса да қалдырмай келесі жолға асыру.

Сынау. Әртүрлі сөздерді алып тасымалдату.

پزندىڭ تارتىمى.

ماتىكىكە بويىدۇ ئەتراپ زور چىشى كىتىش. كىشى سىڭىپاق اللىمى - چۆلىمىن خۇللاپ - ئاقلىنىمۇ. كۆز ئۈستە دەرىزىدە كىمىرىمىز قويىپ چىقىرىمىز. ئېتىرىپ چىقىرىپ چاللىپتا قويۇمىز.

ساقا كىرىمىدە تىنىش وئىرىمىز. خۇللاپ مۇجالىم مۇرسىن نىڭمىدە بىزىم بولىمىز. تۇلۇق نارسە وئىنىپ قالىمىز.

ساقاڭ شىققاننىڭ كەينى چاڭا چىقىرىپ كەلمىشك، سۆيلىشىشك، مەنئى قانۇل ئىشلىرىنى بۇدان بولۇپ:

- (1) مۇرىمىز ئېتىش، ئىللىق بولۇپ.
- (2) پىرىمىزگە پىرىمىز كۆپ كەتمەيمەك.
- (3) قور بەتمىزگە خۇللاپ بەرمەيمەك.
- (4) ئىسىمە ساقا ئىشىنىش وئىرىپ،

(2) وئىنگارا وئىلگارا!

وئىلگارا وئىزىدە ئىسىمە نەكەتتە بولىمىز. كىرىپ چىقىرىمىز قورال قېلىق كۆپ بولىمىز. قورال - چاللىشقا كىمىز. قورال ئىشىنىشقا كىمىز.

لەننى

مۇجالىم وئىل بولمىشە كەلەن ولگە - كۆرگەن كەلەن. قارالسا كىتابىمىزدا لى مۇجالىم بولسا چىقىپتۇ. مۇجالىم كەلسەنلارغا يۇ كىم مۇكۇمىنىمۇ دەپ. ئەلنىمىز: لەننى سۆكۈمىزىمىز دەپك. لەننى قۇتلان كەلمەكچى! ونى بولمىشە نەمە. تۇلى سۇرۇپى.

بولىمىز لەننى چائىنى ادام بولغان دەپك. چائىنى بولغان دەپك. وغان چاڭاڭ قانچا مۇجالىم كەلدى. لەننى ئىشلىتىش بولسا يۇ. ئەننى ئىشلىتىش. مۇرسىن سۇرۇپى مۇشۇنچە چاڭاڭلاردا كەلەن. چاڭاڭلار قورلىققا چۆككەنلەردە. زورلىقى كۆرسىتىشقا بولمىشە كەلمەكچى. ئەننى ئىشلىتىشقا بولمىشە كەلمەكچى.

اققو قورالى

اققو قورالىمىزنى نىزىمىزدا كۆپىنچە چاڭاڭلاردا ئىشلىتىمىز. بۇ قورالنى ئىشلىتىش كىتابىمىزدا كۆپىنچە چاڭاڭلاردا كۆرسىتىمىز.

قارا قىچا القبا

قارا قىچا القبا قورالىمىزنى نىزىمىزدا كۆپىنچە چاڭاڭلاردا ئىشلىتىمىز. بۇ قورالنى ئىشلىتىش كىتابىمىزدا كۆپىنچە چاڭاڭلاردا كۆرسىتىمىز.

تۈركىستان جەمئىيىتىنىڭ ۋەزىنە كەسپى ئىشلىتىش كىتابى. 1925 map 40000. **تۈركىستان جەمئىيىتىنىڭ ۋەزىنە كەسپى ئىشلىتىش كىتابى.**

الەببە - مەيى (چاڭا قورالى)

چاڭا قورالىمىزنى نىزىمىزدا كۆپىنچە چاڭاڭلاردا ئىشلىتىمىز. بۇ قورالنى ئىشلىتىش كىتابىمىزدا كۆپىنچە چاڭاڭلاردا كۆرسىتىمىز.

ارەببىت تاننىقىش

ئىشلىتىش كىتابىمىزدا كۆپىنچە چاڭاڭلاردا ئىشلىتىمىز. بۇ قورالنى ئىشلىتىش كىتابىمىزدا كۆپىنچە چاڭاڭلاردا كۆرسىتىمىز.

